

Милорад ЈЕВРИЋ*

КОМПАРАТИВНО ПРОУЧАВАЊЕ ПОВИЈЕСТИ МАРКА МИЉАНОВА И РОМАНА СТЕВАНА ДУЧИЋА И ТРИФУНА ЂУКИЋА О ИЛИЈИ КУЧУ

*Поводом 120-годишњице смрти
Марка Миљанова Поповића (1901–2021)*

Сажетак: Марко Миљанов Поповић је углавном писац кратке, анегдотичне прозне форме и епске поезије, али је у дјелу *Живој и обичаји Арбанаса* (1907) написао своју најдужу повијест, под насловом *Српски хајдуци*, са Илијом Кучом и Раком Ђурићем као главним јунацима; она је потом послужила још двојици писаца да створе два романа под истим именом — *Или Куч*. То су Стеван Дучић и Трифун Ђукић. Дучићев *Или Куч* (1912) и Ђукићев *Или Куч* (1994) су нека врста нове верзије Поповићевих *Српских хајдука*. Оне у основи поштују основну структуру и идејну њихову поруку. У практичној реализацији ових књижевних дјела, више је сличности између Поповићевог и Ђукићевог остварења, без обзира на то што је Ђукић стварао свој роман знатно касније од Дучића. Најсажетије и најмање дјело јесу *Српски хајдуци*, потом Ђукићев роман, па онда, као веома обимно прозно штиво, слиједи Дучићев *Или Куч*. У разгледању, анализи и компаративном проучавању може се ићи и од мањег литерарног обима ка средњем и већем (Поповићеви *Српски хајдуци* > Ђукићев *Или Куч* > Дучићев *Или Куч*), али с историографског становишта мора се поћи овим редом — како је које дјело настајало, а она су стварана овим редосљедом: Поповићеви *Српски хајдуци*, Дучићев *Или Куч*, па тек онда

* Проф. др Милорад Јеврић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

Ђукићев *Или Куч*. У овом раду биће размотрени проблеми изворнице и књижевних изведеница, те извршена битна поређења, сличности и разлике међу њима.

Кључне ријечи: анегдота, еповијест, роман, књижевна тријада, сродна дјела, књижевна фенологија, сљедбеници, комјарашистика

1. ПОВИЈЕСТ СРПСКИ ХАЈДУЦИ МАРКА МИЉАНОВА ПОПОВИЋА

Од три најзначајније (и најобимније) књиге Марка Миљанова Поповића, *Животи и обичаји Арбанаса* (1907) су последње његово дјело, а централно мјесто у њему заузима опширна повијест *Српски хајдуци*. Она је, у ствари, и најобимнији дио *Животи*, јер први дио његов, који прича само о Арбанасима, заузима свега 62 странице, а *Српски хајдуци* имају 89 страница, тако да је Поповић комотно могао цијело ово дјело назвати по српским хајдуцима, а да се нимало не огријеши о његову садржину. Рукописна верзија овога дјела, која је понуђена за објављивање часопису *Летописа Матице српске*, носила је ауторови посвету *Младијема Србима*, али ју је Михаило Вукчевић, као редактор, својевољно преименовао у *Животи и обичаји Арбанаса* (св. 227–230, 1904–1905), не поштујући претходну вољу писца. Сматрамо да је војводин наслов био примјеренији и адекватнији њеном садржају, а каснијим издвајањем ове приповијести од стране других редактора, под насловом *Српски хајдуци*, само је дјелимично исправљено ово огрјешење о вољу Марка Миљанова. Додуше, Арбанасе као појединце или колективни лик писац наставља да приказује и у *Српским хајдуцима*, али они тамо имају спореднију, мада упечатљиву улогу. На нама остаје да анализирамо оно што нам је аутор оставио у аутентичном књижевном облику, али и да имамо у виду и све верзије овога дјела издате од других приређивача и издавача.¹

Марко Миљанов је одлично познавао сусједне Албанце и албанска племена која су живјела у непосредном додиру, па и преплитању са Кучима и неким другим брдским племенима изван тадашње Црне Горе. Он је добро знао и албански језик, њихов менталитет (нарави), обичаје и животне судбине ових људи, са којима се стално сусретао. Упознат је био и са њиховим врлинама и манама, са

неким темељним истинама из њихове историје и филозофије живота. Познате су му биле њихове народне пјесме, њихове пословице и мудрости, проистекле из заједничког тегобног живота са другим народима, првенствено Србима и Црногорцима. У њиховим етичким кодексима и обичајним законитостима видио је много подударности са сличним традицијама и уходаним механизмима понашања српских племена у још неослобођеним територијама у Црној Гори и Старој Србији. На основу тих додира, прожимања и заједничког или сусједног живљења и сталних борби против Отоманске империје, Поповић је видио да је могуће пронаћи обрасце заједничке борбе за коначно ослобођење од Турака, као и моделе за суживот и хармоничније односе у ближој или даљој будућности.

Марко Миљанов је био омиљен као говорник и ратник и међу Србима и међу Арбанасима и та његова популарност ширила се и изван Црне Горе, како међу ученим светом тако и међу обичним народом. Познато је запажање Велимира Ломбардића, који у једном писму (3. септембар 1972), писаном Лази Костићу, каже: „Можда се и ти слажеш да је на Цетињу била права радост слушати челик-јунака из Куча Марка Миљанова, како говори мушки и одважно и као Србин и као Црногорац гласом који заноси као глас најприкладнијег гуслара. Он не зарезује никога па био књаз или ма ко од људи који своје интересе стављају испред народних. Такав нам треба и да бог да се иљадиле у Српству.“² Марко не само да је слушаоце заносио својом вјештом причом него и знањем епских народних пјесама, којих је сакупио много, а поједине епске народне пјесме су пјеване о Марку Миљанову и међу Србима и међу Арбанасима.

Видећи у Арбанасима много више позитивних особина него негативних, писац је у својим разматрањима закључивао да се са њима, упркос противурјечностима и неким крајностима, може градити заједничка будућност, али се према њима морамо односити крајње пажљиво и мудро. У арбанашком народу, као посебне вриједности, анализирао је и истицао њихово пријатељство и побратимство, гостопримство, чојство и јунаштво, а прилично тачно је оцјењивао и њихову друштвену структуру, њихова братства и племенско организовање, њихово главарство и сиромашне (инокосне) појединце, као и велике породичне задруге, које су биле врло

сличне онима у Црној Гори или тадашњој Србији. А наглашавајући арбанашку заосталост, Марко је увиђао да су они међусобно подијељени на три вјере: католичку, православну и мухамеданску, да су чести њихови међусобни сукоби (до истребљења) између завађених братстава и племена, како због ситних или крупнијих материјалних спорова тако и због крвне освете. Говорећи о Арбанасима, Марко Миљанов је анализирао и положај жена у њиховом друштву, наводећи да упркос подређеном њиховом положају, оне су знале да буду и храбрије, и разумније, и етички досљедније него многи мушкарци. Нарочито је истицао њихов подређени положај и жртвовање за све мушке чланове домаћинства и њихове потребе, а те наметнуте обавезе извршавале су беспоговорно, са неким мазохистичким осјећањем, којим су се и поносиле. „Тако и њине жене, док су младе, с трудом и’ запада докле то измире. У њи’ млада невјеста служи фамилију и пријатеље, дворећи на ноге, вазда ,на готов си’“³.

Прелазећи на велику причу о *Српским хајдуцима*, која заузима централно мјесто у овој књизи, писац није престајао да се бави судбином Арбанаса, већ их је само довео у нешто подређенији положај што се тиче својих књижевних интересовања. Главни јунаци и главни токови радње ове велике повијести, која је комотно могла прерасти и у роман (али до тог нивоа пишчеве способности и амбиције нијесу биле стасале), сада постају судбине српских јунака и осветника, Рака Ђурића и Илије Куча, и тежак положај српског становништва у Метохији. Овај најглавнији дио некадашње Старе Србије, на којем се данас налазе три манастира под заштитом Унескоа (Пећка патријаршија, Високи Дечани и Богородица Љевишка), који заједно са Грачаницом на Косову чине свети крст скоро хиљадугодишњег присуства Срба и Србије на овим просторима, притисли су Османлије послје Косовског боја (1389) и на њему вршили страшне злочине, који, нажалост, трају и до данас, иако је турска царевина војнички поражена у Првом балканском рату (1912) и дефинитивно протјерана с ових простора. У току ових 513 година под турском влашћу дошло је до снажног прилива арбанашког становништва у Метохију и на Косово, те њихове исламизације, а како је српско становништво било и остало у свом хришћанском опредјељењу, некадашњу турску царевину замијенили

су исламизирани Арбанаси и од ње наслиједили вођење светог исламског рата против хришћана, који се у разним облицима води све до данашњих дана.

Историјско вријеме које захватају *Српски хајдуци* јесте друга половина XIX вијека, а њихова радња се одвија готово у свим дјеловима Метохије, највише у њеном сјеверозападном дијелу (Рудник, Витомирица, Пећ, Високи Дечани). Овај јединствени хронотоп био је велика књижевна инспирација Марку Миљанову, и не само њему. Подсјетимо се само да се Никола I Петровић пјесмом *Онамо, онамо* не само придружио своје знаменитом претходнику него је касније и војнички ослободио и присајединио пола Метохије црногорској држави. Тамо се између два свјетска рата, па и прије тога, доселио велики број Црногораца и измијешао са старосједјелачким Србима и та симбиоза је трајала све до најновијег рата на Косову и Метохији (1999), када је црногорско становништво у потпуности протјерано у Црну Гору и Србију, а самопроглашену државу Косово тадашња влада Црне Горе признала као независну државу.

Као примјер поменуте симбиозе и заједничких тежњи истога народа за слободом од страног окупатора, Турака и Арбанаса, у повијести *Српски хајдуци* централне ликове представљају Рако Ђурић из села Рудника, на сјеверу Метохије, и досељеник Илија Куч, чија се породица настанила у питому Витомирицу, надомак Пећи. Рако Ђурић и Илија Куч су историјске личности које постају и књижевни ликови, чију ће инспиративну биографију писац детаљно пропатити у овоме дјелу. Најприје је дао посебно мјесто Раку Ђурићу, који је био и старији и раније почео своју хајдучку борбу против окупаторских силника, а онда му је прикључио млађег и необузданијег Илију, који даљим током ове повијести постаје њеним главним ликом, по чијем је имену, онако како га изговарају Арбанаси, и назван *Или-Куч*, а то ће бити и име-шифра и за праве романе, настале касније из пера Стевана Дучића и Трифуна Ђукића. Пратећи њихове заједничке акције и сталне борбе, нарочито против свакојаких силника и обијесних представника Отоманске империје и исламизованих Арнаута, писац их је јасно разликовао од других Турака, међу којима је било и добрих и умјерених људи, па и ријетких заштитника хришћанске раје, какав је био и бег на чијем се имању населио Илијин отац са породицом.

Градећи ову велику књижевну повијест, Поповић главне токове радње и испреплетане биографије главних јунака приказује хронолошким редосљедом, од почетка до краја, иако се тек понекада, услед недовољно прецизираног плана или под утиском најупечатљивијих епизода, зна враћати уназад, нарушавајући тако, нехотично, основну хронолошку композицију. Структуру ове повијести писац ће настојати да допуњује фолклорним освртима, друштвено-историјским реминисценцијама или епизодама које се налазе изван главних токова радње, али које сасвим добро употпуњују споредне токове ове велике приче.

Пишући *Српске хајдуке*, Поповић је био веома свјестан својих списатељских ограничења, па је често наглашавао и упозоравао читаоце да он не пише баш као прави књижевници што би писали, већ „ја бјежежим мале ствари које су други прескочили...“, те да оно што је у народном памћењу сачувано може да се заборави, јер „све што се старо заборавило што није писмом од заборава издавјено“ (стр.103). У аутопоетичким освртима јасно се види његова реалистичка поетика и удаљавање од романтичарске поетике: „Не занеси се за велике побједи, које с просутом крвљу земљу и градове обарају, но се занеси за мале побједи, тек које дожански дишу и миришу!“ (књ. 2, стр. 22). Аутор пише: „Само оно што се нешто заборавило, а што се примакло заборава, а нијесам способан више ствари писат, но сам се неувакат мога новог оружја, пера, дофатио“ (стр. 103–104). Он се латио пера силом прилика, након што га је књаз Никола развојводио и одузео му сваки други облик јавног дјеловања и поступања, али је био веома поносан на то „ново оружје“, како би рекао Симо Матавуљ, и у њему видио снагу много већу од мача и убојних поклича. Чак се морао одупирати добронамјерним савјетима своје неуке околине да се лиши тога посла. „Али добре жеље и совјете мојије’ учитеља и пријатеља не могу примити, пријед но би ми други занимљив посâ-н, и то бољи од овога, нашли. А до та’ ма’ ћу се дофаћенога ми мача мога држат, јер смо се позно саставили, па да се рано раставимо, то би још виша мана била но ова од које ми се доброжелећи пријатељи доје“ (стр. 104).

Марко Миљанов се још понегдје аутопоетички и самокритички освртао на свој списатељски рад, наглашавајући своју неукост,

али и јасан поетички став и опредјељење да истиниту радњу опише кратко и тачно, знајући да би прави књижевник то друкчије и опширније, а можда и љепше, описивао. И када се нешто опширније задржи на некој епизоди или личности, он се правда и извињава пред читаоцем: „Но се ја задржа, пишући разговор, а не бој Раков и Илијин, кâ да сам нечесов књижевник и наученик, а не сељак и простак медунски“ (стр.130). Но, ова претјерана скромност ауторова не оспорава нас данас да кажемо да Марко Миљанов у овоме спису није био и књижевник и научник у мјери до којих су досезале његове природне способности. Иако скроман и свјестан својих ограничења и недовољно искуствених способности у писању књижевних радова, Марко је ипак наслућивао велике могућности које се могу развијати пред правим писцем при описима појединих ситуација и емотивних стања. Он тачно зна, а не само да наслућује, да се опис неке радње или значајног сукоба, двобоја, може описати много опширније, љепше и убједљивије него што он сам чини. „Сад да ови састанак пише пјесник али и књижевник, имâ би што од 'ајдучкога весеља описат кад виђеше Суљу очи црне; али за мене није више“ (стр. 133). Очигледно, Марка највише интересује сам ток радње и резултат неке борбене акције, јер жури да саопшти и друга дјела и друге сукобе, без много кићења и детаљисања. Њега интересује њихова суштина; а све остало је очигледно оставио својим ученијим сљедбеницима, као што су касније то постали Стеван Дучић и Трифун Ђукић, а који су и писали много опширније о истој теми и истим јунацима.

Повијешћу о *Српским хајдуцима* доминирају два лика, Рако Ђурић и Илија Куч. Најприје долази до изражаја прича о Раку. Он је вођа овог двојног лика, старији, искуснији, он је најприје самац који на себи носи циновски терет, а када му је пришао Илија, онда је његов терет подијељен на два дијела, и тако њихове заједничке учинке умножили вишеструко. Са смрћу Раковом све се сваљује на Илију, он постаје главни лик, који то остаје до краја повијести, а тако ће својим именом понијети и сâм наслов романа. Ова два лика, како их представља писац, док су заједно, дјелују уиграно и хармонично, али то не значи да се у свему слажу и поистовјећују. Између њих постоји разлика у неким мишљењима и схватањима, па и пренагљеним (Илија) одлукама, али је међу њима много више

сагласности, нарочито у погледима на борбу против турских силника и арбанашких пљачкаша. Рако и Илија, то су духовни отац и син, борци без мане и страха, а опет, сасвим обични људи из редова српског народа (реалистични), с којим дијеле заједничку тешку судбину и трпе огромне муке на свом путу до жељене слободе. Упркос брзом преласку с епизоде на епизоду, са једног описа на други, ликови (и личности) Рака и Илије добро су психолошки образложени, поступци су им разложни и добро мотивисани, а свијет њихових унутрашњих стања и емотивних превирања усклађен је са спољашњим акцијама и великим дјелима.

Остали ликови су дати доста маргинално, са жељом да употпуне мозаик једне поробљене средине, те да што више истакну улогу и значај ове двојице главних бораца. Једино је портрет Аџи Рафаила, игумана дечанског, оцртан на висини умних ликова, скоро на равни оних из *Горској вијенци*. Женских ликова међу Србима у овој повијести готово и нема, емотивне везе и љубавне епизоде у потпуности изостају, тако да са књижевног становишта умањују умјетничку вриједност овог дјела. Уосталом, Поповић и није мислио да пише неко одвећ сложено књижевно дјело, него да просто и кратко наброји све радње и дојеве, па и патње кроз које ови јунаци и њихове средине пролазе. Пишући ову повијест о изузетности и скромности Илијиној, писац је можда најубједљивији када га приказује као обичног сиромашка по повратку у Куче, гдје као слуга служи за голу кору хљеба. Ту је ово приказивање достигло највиши степен реалистичности, које иде и до неких натуралистичких сцена. „Свему што користи као литерарну грађу Поповић даје индивидуални, креативни печат, и то не само у дјелима или цјелинама тих дјела која су сматрана *књижевним*, него и у оним дјелима и цјелинама које припадају историји, етнологији и фолклору“ (Радомир Ивановић, *Поеџика и еџика Марка Миљанова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2019, стр. 274). Комбинацијом материјалних факата и креативног стварања Марка Миљанова доведено је до својеврсне умјетничке синтезе која зрачи лапидарношћу и снажним естетским дометима.

Ликови Турака и Арбанаса дати су поларизовано. Тројица од њих се зову Суље, Суљ-Камиш, Сулејман Кока и Сулејман Госка (код Трифуна Ђукића их је четворица са тим именом), и сви су они

представљени као од једног комада изливени, са негативним, злочиначким особинама. То су насилници и пљачкаши који сасвим добро представљају тип злочинаца оријенталне деспотије. За разлику од ових појединачних ликова, који се међусобно мало разликују, колективни арбанашки лик је остварен веома студиозно; тај лик такође дјелује монолитно, али он има и линију развоја од првобитних негативних реакција на чин и дјело Илијино, па се убрзо прелази на њихов сасвим људски профил одмјеравања и позитивних реакција према овом јунаку и мученику. У том духу говоре и њихове народне пјесме, које су сасвим у складу са схватањима и доживљавањима арбанашке масе која прати мучења и јуначке реакције Илијине на призренском мучилишту. Ови редови велике повијести Поповићеве писани су са тезом да величају арбанашко чојство, насупротив турском окупационом систему (и свих оних који су у његовој служби), те да покажу да између Срба и Арбанаса нема суштинске разлике у схватању оправданости борбе против оријенталне деспотије. Ослободилачке тежње и хуманистички идеали двају народа код Марка Миљанова увијек иду руку под руку.

Повијест *Српски хајдуци*, као и цијелу књигу *Животи и обичаји Арбанаса*, Марко Миљанов је писао с намјером да посвједочи историјску и животну истину о неравноправној борби српског народа против Отоманске империје на подручју Метохије, али је он истовремено исписао и епске пјесме о збивањима на том дијелу Старе Србије. Неколико одломака епских пјесама он и наводи као потврду једне широке епске слике предмета и свијета који приказује. Но, и када приповиједа у прози, многе странице *Српских хајдука* не разликују се од стихованих казивања; чак им је и ритам исти, па и римовање и епски десетерачки размјер. За илустрацију ћемо навести неколико редова ове поетске прозе, које ћемо потом раздијелити и преточити у посебне стиховане облике: „Јефто Марков, ки се ис Куча преселио у Пецку на’ију, јуначки се он с Турцима бије. Послâ сам га до у Ђаковицу јер сам чуо за неке зулуме, па да види је ли то истина. Надам му се до сјутра ће доћи. И Урош ће Џогановић доћи, надам му се из Васојевића, који бије турске зулумћаре“ (стр.124). А ево како би се то дало преточити у стихове, а да се ништа не поремети у њиховом распореду и упечатљивости истине и прикладне поетске форме:

„Јефто Марков, ки се ис Куча
преселио у Пецку на’ију
јуначки се он с Турцима бије.
Послâ сам га до у Ђаковицу
Јер сам чуо за неке зулуме,
Па да види је ли то истина.
И Урош ће Џогановић доћи,
Надам му се из Васојевића,
који бије турске зулумћаре.“

Епски и реални јунаци *Српских хајдука* међусобно говоре и прозним облицима (пјесмом у прози) и стиховима, који су испјевани „на народну“, они имају пред собом јуначке примјере и узор из прошлости и боре се за њихово отјелотворење. Марко Миљанов је, дакле, давао прилику својим ликовима да говоре у стиху или прози и то је чинио врло успјешно.⁴ Рако и Илија су истовремено и епски јунаци и приповједачи, које исказима и дјелом овјековјечује Марко Миљанов, спајајући у стилско-језичком смислу прозу и поезију, романтизам и реализам, идеализоване јунаке и сасвим обичне људе из народа, којима је писац подједнако наклоњен. Као писац, Поповић би био сасвим на размеђи епске и умјетничке књижевности, и по својој скромности и наглашеном разликовању од правих књижевника, да није оне дубоке и сажете и упечатљиве умјетничке истине која провијава из цијелог његовог дјела.⁵

А какав је био Илија Куч у стварном животу можда најбоље свједочи епизода о потреби за убиством Јусуф-бега Крнића, који је пријетио да ће убити Марка Миљанова, а Илија Куч се јавио као добровољац са чврстом намјером да тај атентат предухитри, о чему пише историчар Јагош Јовановић у својој књизи: „Илија Куч је упорно захтијевао да се он одреди за то, позивајући се на своју велику умјешност у таквим акцијама, стечену у двадесетогодишњем хајдуковању по Косову и Метохији, а, осим тога ја сам стар и с једном ногом у гробу, па би’ желио да часно погинем, јер ми се мрцино чини умријети кâ баба на упрету“ (Јагош Јовановић, Исто, стр. 69).

На завршним страницама повијести *Српски хајдуци* Поповић изнова појачава присуство Арбанаса и скреће пажњу *Младијема*

Србима, како их је још раније ословљавао, да обрете пажњу на праву природу и менталитет овога народа, сматрајући „поучително“ да ће то бити од користи и једнима и другима. На тим страницама обим радње се сужава, пунокрвни ликови се претварају у нешто блеђе портрете, а основне пишчеве интенције се свде на пријекно потребно „наравоученије“ које ће бити употребљиво при сваком послу и односу између два народа. „Арбанаси и Арнаути“, како их ословљава писац, највише воле своју аутохтоност и тешко пристају на утапање у шире или веће организације, нације или савезе. За Арнаутина он каже: „Он ништа неће што је свјецко, па се то звало свето али проклето; он само од свецкога присвојио би за себе, да може, пара и оружа, кâ пушку, нож и сабју; а од свије’ другије’ царскије’ величина бјежи кâ од морскога таласа. Они веле: „У велике се државе народи даве кâ у море; тако се бисмо и ми давили, па послије да не можемо ни ми нашега обичаја ни језика држат; а кад се бисмо здружили с Црном Гором и Србијом, можемо бит све оно што смо данас“ (књ. 3. стр. 179–180).

Да ли је ово пишчево гледање на схватања Арбанаса у XIX вијеку била само жеља Марка Миљанова или је он заиста погађао суштину интереса и природе сâмих Арбанаса остаје дискутабилно. Ипак, мислимо да је у питању и једно и друго. Томе у прилог иде и следећи навод и савјет: „Ради, брате Србине, с Арбанасима и узрадићеш! Цукâ на њина врата и отвориће ти се! Ради вјерно и истинито! Немо’ се уздат у своју ’итрину, ни у њину простоту да ћеш и’ преварит!“ (књ. 3. стр. 182). Овако одређујући менталитет и основне нарави Албанаца, Марко Миљанов је дубоко продро (до сржи) у праву етнопсихолошку супстанцу њихову и тако се овим дјелом представио као један од најбољих познавалаца Албанаца уопште. Тиме је оно постало не само добра литература већ и изврсна грађа за различита историјска, етнологска, фолклористичка, књижевноисторијска, дијалектолошка и друга проучавања.

2. ИЛИ КУЧ СТЕВАНА ДУЧИЋА

Друго обимно дјело о јунаку Илији Кучу јесте роман Стевана Дучића (1874–1918), под насловом *Или Куч* (завршен 1912), како су га онда називали Арбанаси. Дучић је био секретар и писар Марка Миљанова у посљедњим годинама војводиног живота. Стеваново

породично презиме било је Раковић, а презиме Дучић је преузео управо поводом Маркове смрти (1901) и под тим презименом написао је и објављивао сва своја дјела. Послије смрти Марка Миљанова, Дучић је исти посао, који се састојао у прикупљању, сређивању и записивању епских народних пјесама и етнографских материјала, наставио и са Јованом Ердељановићем, а и сам се почео бавити сличним пословима од 1904. године. Резултат тога рада јесу двије збирке епских пјесама, једна збирка народних приповједака, а попут Марка Миљанова и Јована Ердељановића, саставио је књигу *Живої и обичаји ѿлемена Куча*, коју је постхумно издала СКЗ, 1931. године. У литератури се наводи да је Дучић саставио и неколико оригиналних збирки приповједака, као што су *Сїари їорски људи*, *Горски суд*, *Освейїник*, *Горско срце*, *Горска душа*, *Слободни їоршїиаци*. Етнолог Зорица Мрваљевић је неке од њих објавила под насловом *Народне їриче (из сїаре црноїорске їериодике)*, 2016.

Стеван Дучић је у рукопису оставио обимни роман *Или Куч* и он је објављен, у издању Културно-просвјетне заједнице Подгорице, тек 1997. г., а потом још једном у оквиру *Сабраних дјела* (2019), као пета књига. Књижевну обраду живота и рада Илије Турова Љуљановића Криводољанина писац Дучић је наслиједио од Марка Миљанова и његове повијести *Срїски хајдуци* из књиге *Живої и обичаји Арданаса*. Главни јунаци су исти у оба дјела, то су Илија Куч и Рако Ђурић. Основа радње Дучићевог *Или Куча* пренијета је из Марковог дјела, с тим што су у новом роману додате нове велике епизоде и нови јунаци, а његова радња се одвија не само на територији Метохије и Брда него и диљем Македоније, југоисточне Србије и сјеверозападне Бугарске. Ако је Марко Миљанов испричао причу у великој повијести на доста сажет начин, Дучић је отишао у другу крајност и саставио роман од преко седам стотина страница, са многим епизодама које се не везују увијек лако за основну нит романа и чине с њоме једну доста лабаву књижевну структуру. Оно што је Поповић, по мишљењу Дучићевом, пропустио да уради, нпр. да уведе женске ликове, он је тај недостатак богато надокнадио, па потом отишао у ширину коју није увијек лако савладавао.

Или Куч Стевана Дучића завршен је 1911. г. и већ сљедеће (1912) предат као рукопис СКАН-у на чување. Може се условно рећи да

је ова година почетак књижевног живота и рецепције овога дјела, те да је то, уопште, и година настанка првог право црногорског романа, али је он и даље таворио необјављен, најприје у Академији, а потом рукописној заоставштини Дучићеве супруге, све док га она није уступила Националној библиотеци „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу. Први пут је штампан тек 1996. године.⁶ По времену настанка, Дучићев *Или Куч* је први роман у Црној Гори, али по години штампања он то није, јер су многи романи штампани и објављени прије њега, рецимо роман *Невидбој* Риста Ратковића (1933), па онда и осталих писаца. Ратковићев *Невидбој* прати економски раст и социјално раслојавање неких породица у Црној Гори, а остварен је као низ повезаних прича испричаних модерном техником и у том смислу и садржајно претходи *Коренима* Добрице Ћосића.

Произашао из матрице *Српских хајдука* Марка Миљанова, Дучићев роман *Или Куч* далеко је превазишао његове оквири, како у поетичким назнакама тако и што се тиче обима радње и увођења нових простора, нових ликова и епизода. Поповић је понегдје у *Живоју и обичајима Арбанаса*, а посебно у њиховом централном дијелу, *Српским хајдуцима*, давао назнаке исказа експлицитне поетике, али све то није било нешто посебно значајно да би се из тога извукао некакав књижевни систем овога дјела. Поповић напомиње да му књижевне намјере нијесу превелике, да нема одвећ способности за писање, а ни времена ни услова да их оконча на задовољавајући начин, да он није ни „пјесник али књижевник“, мада признаје да понекад иде у литерарну дубину и елаборацију достојну правих стваралаца — „ка да сам нечесов књижевник и наученик, а не сељак и простак медунски.“ Писац је, дакле, посједовао јасну критичку свијест о врсти и вриједности својега дјела, без обзира на разне мањкавости и ограничења при извођењу тога великог посла.

Стеван Дучић је, за разлику од Поповића, на почетку свога обимнога романа оставио цјеловитију програмску и књижевну декларацију, из које се види да је имао заокружен поглед на дјело које ствара, па и на књижевно стварање уопште. У *Уводу* у роман *Или Куч* писац ће читаоцима саопштити шта ће његов роман садржати и којим се принципима руководио при његовом писању:

„Ево романтичне приповијетке која, у ствари, није дјело маште с измишљеном садржином и личностима, већ проткана с више стварнијех догађаја, а задатак јој је да што тачније представи ропски живот Старосрбијанаца и Македонаца под турскијем игом у средини прошлога вијека. Главни јунак ове приповијетке је хајдук Илија, названи у арбанашке приче и пјесме Или Куч. То је личност која је заиста у својој шеснаестој години живота на романтичан начин постала хајдуком а следствено затијем и арампашом, личност којој је уистини протекао сав живот у борби као једином занату, личност којој је одиста била девиза: гонити зулумћаре и штити хришћанске богомоље и нејач, а која је стајала у непосредној вези са дечанскијема игуманима“.

Иако је роман *Или Куч* настајао у годинама завршетка главне фазе епохе реалистичке књижевности (прва деценија и по XX вијека), главни постулати теоријске свијести о реализму нијесу још били добро познати нити у Шумадији, а још мање у Црној Гори, па он своје најобимније дјело назива приповијетком, иако је то роман у правом смислу те ријечи. Слично је и Стеван Сремац све своје романе називао приповијеткама, те му је и опширни хумористички спис *Пој Ђира и њој Сјира* био приповијетка. Дучић користи и друге термине које су употребљавали писци у Србији, па, према Андрији Лаиновићу, на неким већ загубљеним збиркама оригиналне Дучићеве прозе писало је: „Горски суд или Сlike са села“ и „Слободни горштаци или Сlike са села“. Термин *слике са села* био је нарочито карактеристичан за начин писања Јанка Веселиновића јер више његових дјела у поднасловима тачно носи овај облик.

Своје најобимније дјело Дучић назива *романтичном приповијетком*, а већ у истој реченици противурјечи томе ставу, говорећи да она „није дјело маште“ јер је „проткана с више стварнијех догађаја“ и да је њена тенденција да прикаже ропски положај хришћанског становништва у Старој Србији и Македонији. Називајући своје дјело *романтичним*, Дучић је, у ствари, признао да, поред реалних околности, личности и догађаја, у њему има и доста маште, нарочито када се види битно проширивање теме коју обрађује (у поређењу са Марком Миљановим), а још више када говори о ономе чега нема у Поповићевом дјелу — као литерарном предлошку. Мијешање романтичарске и реалистичке експлицитне

поетике сасвим је разумљиво у односу на тадашње вријеме, јер видимо да ни други писци тада нијесу увијек тачно знали да је машта главна одлика и извор романтизма, а да је приказивање стварног живота главна одлика реалистичког начина писања. Уосталом, теоријским финесама и посебним поетикама бавили су се више теоретичари и историчари књижевности тек након појаве оваквих дјела или књижевних епоха, а да писци за њих нијесу ни могли, а ни морали знати. Поезија је код Марка Миљанова увијек нагињала романтизму, проза реализму, па је његово дјело било примјер њихове успјешне симбиозе.⁷

У роману *Или Куч* представљена је животна и литерарна биографија (биографски роман) Илије Љуљановића, који се из завичајних Куча са родитељима преселио у Метохију, у село Витомирица (у роману погрешно пише — Витомилица), а оно није никаква гора „Романија Старине Новака, Дели Радивоја и остале дружине“, како је „романтично“ назива и Јован Чађеновић, већ прилично равно метохијско село надомак Пећи. Када је почео да сазријева као момак, Илија се придружио познатом хајдуку Раку Ђурићу из сјевернометохијског села Рудника и почео да се бори против турских насилника и појединих арбанашких пљачкаша и та његова борба трајала је пуних 27 година, од 1841. до 1868. године, када напушта Метохију и враћа се у своје родне Куче. Писац представља и тај период, нарочито друговање са Марком Миљановим, а онда приказује и животни крај овог ратника у борби на Новшићу (1879).

Писац у овом хронолошком животопису на драматичан начин ређа поједине битке и двобоје, описује даноноћну заштиту обесправљене хришћанске раје, потом женидбу Илијину са дјевојком Цијаном (те епизоде нема у *Српским хајдуцима*, као што нема ни оног силног ратовања по Македонији, Бугарској и југоисточној Србији). Веома живописно и потресно приближава нам смрзавање у снијежним наметима Руговске клисуре, убиство Раково и одвођење Илије у тамницу у Призрен и све оне муке које је тамо преживио. Са Раком и Илијом ратују и неки други јунаци, првенствено из Црногорских Брда, као што су Радуле Петровић, Станко Савићевић, Велиша Чађеновић, Милутин Милачић, а међу њима се посебно издваја, као особен и упечатљив, лик Уроша Џогановића из Васојевића. Преко овог лика, којег приказује са пуним смислом за

хумор и разбидригу, писац је ублажавао мрачне ситуације и многе крваве походе у којима учествују ови јунаци. Хумористичка нијанса овога лика проблијесак је одређене реалистичке поетике, којој овај роман добрим дијелом и припада.

Стеван Дучић као писац имао је веома изражен смисао за развијени дијалог, али и онај кратки израз (сказ — живи говор) којим се брзо саопштавају и размјењују мисли и осјећања, поклич и ратничке заповијести, и може се рећи да ти разговори и кратка обраћања врло често наликују дијалозима из епских народних пјесама или ритмизираних прозе. Нарочито су развијени дијалози који се воде између дечанског игумана Хаџи Рафаила и Илије Куча. Из њих се види да Дучић није писао свој роман само према сижеу Марка Миљанова, исказаног у *Српским хајдуцима*, већ да се у оном мисаоном и дубљем мудроносном смислу угледао и на Његоша и његов *Горски вијенац*. Дучић понегдје и цитира Његошеве стихове, као овај: „Ђе се гусле у кућу не чују, ту су мртви и кућа и људи.“ Игуман Рафаило је нека врста лика Игумана Стефана, а Илија Куч је као јунак подобан Вуку Мандушићу. Њихов разговор је прилично дуг и садржајан, у њему се расправља о многим темама; питања и дилеме поставља неуки али оштроумни Илија, а одговоре даје искусни и мудри игуман. При томе, ово није дијалог неравноправних. Илија се истиче интелигенцијом, оштроумљем у запажању и духовном радозналошћу. Своју необразованост он надокнађује слободом говора и жељом да сазна више, да разријеши и своје и српске националне дилеме, али да разумије и она питања која се тичу вјере, превјеравања и вјерских сукоба. Стиже се и до космичких релација, хуманистичких императива и дијалектичке борбе супротстављених принципа, а Бог се замјењује Природом. Дучић није само вјерник него и научник, етнограф и језички стручњак, па је у овај дијалог, нарочито у мудре ријечи Хаџи Рафаила, уплео и нешто од својих научничких погледа и принципа, а не само Његошевих:

„Потребу за опстанак је мајка природа уредила у васиони, и земљи, и небу, и свему што на земљи ниче и по њој гамиже. Зар не видиш како је потреба учинила те се бори свјетлост с мраком, дан с ноћем, ријека с обалама, море с бреговима, а вјетар с вјетром и облак с облаком. Не видиш ли како је природа дала средства за

борбу: нечему оштар зуб и нокат, нечему кљун и панџе, нечему рогове, нечему копито, нечему жаоку, а нечему штит за одбрану — као на примјер језу бодљу, пужу и жаби корњачи коре, а бумбару и мирисној ружи драчу“.

И када остану на различитим позицијама и не успију до краја разјаснити неспоразуме и дилеме, двојицу актера овог великог дијалога спаја увијек добронамјерност, слога и братска љубав, који су симболи и постулати опстанка и заједничке борбе. Илији никако није јасно да муслимани, иако нашега језика и поријекла, нијесу Турци. „Они су потурице“ за нашега игумана, па се Илија и не бори против њих, него против турских насилника и њихових измећара. И ова расправа о потурицама очигледно потиче из угледања на Његоша.

Поред сличности са романом *Хајдук Сџанко* Јанка Веселиновића, што се нарочито види по средишњој глави, која се у оба романа зове *Освештаник*, видне су сличности и са називима појединих епских пјесама. *Поџидија Десџана Беџа* или *Поџидија Сулејман Коке* у потпуности наликују на реторику наслова епских пјесама, што значи да је овај роман писан и под снажним утицајем народне поезије. У њему срећемо и доста описа народних обичаја, ношње, обреда, па и посебних нарави локалног становништва, што нам говори о снажном присуству (уочавању) етнопсихолошких карактеристика не само Срба и Црногораца него и Арбанаса, Македонаца, Турака и Бугара. Овако широком распону етничких одличја придружују се посебне језичке карактеризације ликова из редова ових народа, што је нарочито занимљиво за фонетско-морфолошка, дијалекатска и упоредна лингвистичка испитивања. Дучићев роман је, преко епизодног лика Сталета Деве Кијевца, повезан и са приповијетком Григорија Божовића *Сџал Кијева*, у којој овај јунак брани српске светиње по Дреници, нарочито манастир Девич. (И код Веселиновића постоји позитивни јунак Дева, као добар дух романа, а ево га таквог налазимо и код Дучића.) У *Или Кучу* Стале Кијевац је приказан као занесени родољуб који је тек на почетку свога борбеног ангажмана, док је код Божовића он приказан дубље и цјеловитије, као слојевита личност, са свим својим страховима, надањима и храбрим прегнућима, а код Дучића он је остварен само

у почетном своме дјеловању и брзо је пређено на нове теме и догађаје у којима њега више нема.

Иако је главни јунак овога романа Илија Куч, он се не може изоловано посматрати, без другог по важности лика, Рака Ђурића, са којим чини јединствен двојни лик. Рако је искуснији, мудрији, сталоженији, а подједнако храбар и одан завјетном циљу борбе против тирана; Илија је импулсивнији, динарски виолентан и плаховит, али не и непромишљен и младалачки претјерано занесен. Ова два лика се складно надопуњују и прикладно и успјешно дјелују, тако да заједно представљају синтезу националног борца и хришћанског витеза у борби против зала оличених у отоманским тиранима. Како ова два борца чине један двојни лик, тако у роману имамо и више колективних ликова: Срби, Арбанаси, Турци, Македонци, Бугари; хришћани, мухамеданци, и сви они имају своје специфичности и посебне литерарне егзистенције. Такву бројност догађаја, мноштво ликова и различитих средина, социјалних категорија и језичких финеса ријетко је који роман захватио у нашој књижевности у тој мјери, нарочито што се овдје ради о првом роману на црногорским, односно на метохијским просторима. Ако понекад дјелује расплинута или недовољно кохерентно, ако се у посљедњим пасажима брзо прелази са једне епизоде на другу, са једног лика на други, његове позитивне стране далеко надмашују његове недостатке и читају се као узбудљиво штиво које са читаоцима остварује изврсну комуникацију.

3. ИЛИ КУЧ ТРИФУНА ЂУКИЋА

Треће обимно књижевно дјело о Илији Кучу јесте роман Трифунна Ђукића (1889–1966), под насловом *Или Куч* (1994), који је аутор оквалификовао као „историјски роман“, а издала га је Културно-просвјетна заједница Подгорице, Цветник из Новог Сада и Јединство из Приштине. Иако ово дјело није својим обимом велико (180 страница), то је прави роман, настао по матрици коју је у *Српским хајдуцима* поставио Марко Миљанов Поповић. Ђукић се углавном придржавао главних токова радње које је Поповић развио у своме дјелу, полазио је од истих историјских и друштвених оквира које је третирао писац *Српских хајдука*. Ђукић је, као књижевни сљедбеник Поповићев, настојао да у многим поступцима

буде што ближи оригиналу, а да ипак створи ново књижевно дјело, које ће се и битно разликовати од онога од чега је пошао у нову књижевну авантуру. Зато је унио неколико нових епизода и увео књижевне ликове жена, чија је улога овдје битно промијенила поетичност и романтику сâмог књижевног текста. Тако је Ђукић настојао, и у приличној мјери успио, да надомјести оне празнине које су се осјећале код Миљанова, а којих је и сâм писац био свјестан, те их износио као примједбе и ограничења не само у вези са *Српским хајдуцима* него и у другим својим дјелима. Међутим, Ђукић није отишао у другу крајност, у коју је запао Стеван Дучић — да искорачи предалеко од концепта који је поставио Поповић — и да тако видно хронолошки, топички и епизодно развије нове просторе свога романа. Ови оквири и мотивације резултирале су стварањем једног конзистентног књижевног дјела, којег одликује чврста повезаност свих епизода његових, добра мотивисаност ликова и њихова цјеловитост у испољавању, те висок умјетнички домет који је постигао. Ђукић, који је сматрао да Поповић нема баш много смисла за поезију, него да је првенствено прозни писац,⁸ спонтано је потенцирао баш лирске моменте који, у коначном резултату, нијесу у нескладу с осталим структурним дјеловима текста, а нијесу у супротности ни с основним књижевним интенцијама датим од стране Марка Миљанова. Тако је Ђукић на вјешт начин успјешно заокружио ову приповијесно-романескну трилогију о јунаку Илији Кучу.

Или Куч Трифуна Ђукића није само историјски роман, како га одређује писац, него и биографски роман, или роман лика, како би рекли модерни теоретичари романа, јер у њему доминира један лик, лик Илије Куча, који је и историјска личност, како најбоље свједочи и Марко Миљанов у својим списима. Писац Ђукић се досљедно држао историјских условљености, тачних датума и догађаја који су унапријед дати, и то је оно што ово дјело чини и историјским и реалистичним, а остала надоградња коју је писац смишљао и измишљао дјелује помало романтично и поетично. Процес литераризације у овом дјелу увијек се комбинује с материјалним фактима и историјским чињеницама и са њима стоји у приличној равнотежи. Писањем овог романа Ђукић се само мало помјерио ка класичним нормама стварања, па и неким видним

осавремењивањима литерарних поступака. У тој иновативности, нарочито у односу на два своја славна претходника, посебно мјесто заузимају детаљнији и хармоничнији описи природе, којих код Поповића готово да нема, а редуковано су дати и код Стевана Дучића.

Када се погледају наслови појединих глава у *Српским хајдуцима* и Ђукићевом роману, види се да је њихов број отприлике подједнак, да су неки наслови потпуно истовјетни, као *Суљ-Камиш*, или слични, попут *Мале осветије* код Поповића, а *Песма њосветије* и *Освећник* код Ђукића. Наравно, још су веће сличности и подударности у самим текстовима; Ђукић се држи основне линије Поповићевог приповиједања, али не баш увијек. У Ђукићевом роману постоји прича о Садик-паши (Чајковском) које код Поповића нема, те је потпуно друкчија и завршница ослобађања из затвора хајдука Илије, коју код Поповића издејствују Арбанаси и локално хришћанско становништво, потплаћујући новог везира, док код Ђукића то чини Пољак из врхова турске администрације, и то из чисто панславистичких разлога.

Једна важна епизода, мудар разговор између дечанског игумана Хаџи Рафаила и хајдука Илије Куча, видно је обиљежила Поповићеве *Српске хајдуке* и приближила ово дјело Његошевом *Горском вијенцу*. Она је и писана по узору на Његошево дјело, али се доста и разликује од њега. Питања Илијина и одговори Хаџи Рафаила подсећају бар донекле и на анкету коју је водио Валтазар Богишић са Марком Миљановим⁹ о имовинским и правним обичајима у Црној Гори и Арбанији, гдје Поповић, поред других, даје пуне и садржајне одговоре на све оно што научника Богишића интересује. У мудрому разговору хајдука и игумана разјашњавају се сва важна питања слободе, борбе, вјере и међунационалних и друштвених односа који тангирају људе на овим просторима Балкана и одређује се мјесто Срба у њима. Нека питања залазе и у шире сфере, па се досежу универзална и космичка питања, и ту има неких даљих одјека Његошеве *Луче микроkozма*, нарочито о положају човјека у природи и Космосу. И у *Посланици војводи Пеку Павловићу* пише се о тој усамљености и социјалној издвојености човјека у простору и Космосу: „Сам је чојек жалосно створење!“

Занимљиво, овакве епизоде (разговора) нема у роману Трифуна Ђукића, па он нема ни ону филозофску и мисаону дубину коју

је остварио Поповић у *Српским хајдуцима*. Тај разговор је код Ђукића изостао, вјероватно из разлога да би се разликовао од свога великог претходника, а тај недостатак овај писац је надомјештао неким другим мотивима, проширивањима радње и њиховим друкчијим разрјешењима. Ту спадају и лијепи прикази женидбе Илијине, те чудан брак са Јасном (којој Илија препоручује да се преуда, пошто није мислио да ће се избавити из призренског затвора), па одвођење Раковог сина (преко Коњуха) у Црну Гору на школовање на Цетињу и неки други описи, а којих нема код Миљанова. Без обзира на неке сличности, па и истовјетности, ова књижевна остварења се, како видимо, међусобно доста и разликују јер се ради о оригиналним умјетничким дјелима и аутентичним ствараоцима који су определијели готово истим слободарским, хуманистичким, националним и вјерским идеалима.

Оно што разликује писање Трифуна Ђукића, с једне, од Марка Миљанова и Стефана Дучића, с друге стране, јесте нешто већа Ђукићева прецизност у познавању терена и убицирању појединих мјеста којима се крећу његови јунаци. У складу са тим увијек иду и дивни, а снажни описи природе, којих није мало у овој невеликој књизи. Очигледно, Ђукић, који је живио и после Другог свјетског рата, био је у прилици да посјети сва та мјеста којим се крећу његови јунаци и да до танчина опише њихове реалне појединости и правце кретања, значајне за судбину својих јунака. Познавање ових крајева, нарочито у Метохији, није тако детаљно код ове друге двојице писаца, као што је то случај са Ђукићем. Пошто је и аутору ових редова завичај у Метохији, он може са доста сигурности посвједочити да су ове просторне релације и поједини детаљи у вези са њима, описани у роману, веома тачни и прецизно назначени и ефектно визуелно изложени. Исто тако прецизно приказани су предјели (готово панорамски) у Васојевићима и другим Црногорским Брдима. Имало је то већег значаја за реалистичност приказивања и убједљивост причања о судбини његових јунака, нарочито Рака Ђурића и Илије Куча. У складу са том општом реалистичком оптиком је и сљедеће запажање једног овчара о Илији Кучу: „Е ко би рек’ да један тако велики јунак изгледа тако мали!“ (стр. 149). И када наводи поједине догађаје, историјске године и односе између појединих држава на Балкану, Ђукић

је био тачан и поуздан и успјешно је смјештао и одређивао судбине својих јунака у зависности од тих релација. За годину 1851. он овако повезује двије значајне смрти знаменитих личности: „Те године умреше владика Раде и игуман Мојсије Зечевић...“ Историчност и литерарност код овога писца некако увијек иду једна с другом под руку.

*

Можемо поуздано рећи да је вријеме настајања приповијести *Српски хајдуци* и Дучићевог *Или Куча* приближно исто, да је Поповићево дјело настајало у посљедњој деценији XIX вијека, а Дучићево у првој деценији XX вијека, а да је Ђукићев роман настајао тек након Другог свјетског рата (објављен скоро три деценије послје пишчеве смрти — на самом крају XX вијека), па су те релације условиле и неке основне разлике, али и сличности у стилу и језику, те структури и композицији ових дјела. Поповићево дјело је литерарни предложак — изворница, а Дучићев и Ђукићев роман су изведенице од тога дјела. Како је Дучић био писар и секретар војводе Марка, он је био много ближе идејама и књижевном и етичком духу војводином него што је то био Ђукић. Ипак, он је израдио једно много обимније и хетерогеније остварење него остала двојица писаца. У том смислу, Дучићев *Или Куч* може се слободно мјерити са Веселиновићевим романом *Хајдук Станко*, са којим дијели и неке сличне романтичарско-реалистичке стилске црте и идејне оријентације. Мјешавина романтизма и реализма у Поповићевом дјелу, са превагом овог другог, нарочито из почетних фаза овога стилског усмјерења, утврђивана је од стране више историчара и теоретичара наше књижевности.¹⁰ Ђукићев роман, поред тога што прати неке основне линије развоја радње из *Српских хајдука* и њихових књижевних порука, развијао је и своје посебне обрасце, додатке и финесе, које га умногоме разликују од иницијалног Поповићевог текста. Једино се не може успоставити и установити нека чвршћа веза и прожимање између Ђукића и Дучића, осим оне која иде преко Маркових *Српских хајдука*. Дучићев и Ђукићев роман су двије прилично засебне литерарне гране, којима су *Српски хајдуци* заједнички коријен.

Осим што је Ђукићев роман писан и објављен у новијем времену, њега од *Српских хајдука* и Дучићевог дјела разликују и неке стилске одлике подобне модерној књижевности. Ђукић у приличној мјери прати романтику и реалистички приступ двојице својих претходника, задржавајући се у њиховој поетици, али развија и неке нове приступе и обрасце писања. То се нарочито види по коришћењу унутрашњег монолога, симболици снова и чврстој повезаности магистралног правца развијања радње са посебним епизодама и друкчијим ликовима. Једна кратка цјелина код њега развија се „Између сна и јаве“, а приказ збивања у епизоди „Кољара“ наликује одређеним натуралистичким сценама. Иако је коришћење дијалога подједнако често као и код његових претходника, Ђукић зна да уметне у текст и неко размишљање унутар самог лика или да испољи емоцију из најдубљих сфера унутрашњег бића и физичке напетости тијела. Када је Илија чуо да му се жена Јасна преудала, и то по некој његовој ранијој жељи-наредби, он овако размишља: „– По мојој жељи? Дакле, удала се! — мислио је он после Мујова одласка... Тако брзо и тако лако повјеровала у крај мога живота?! Зар је тако плитак женски бол за човјеком?!“ (књ. 3. стр. 120). Сличних интроспекција има више у овом роману и такви пасажии, бар донекле, доприносили су извјесној модернизацији Ђукићеве романескне прозе.

Карактеристичан је завршни дио Ђукићевог романа, сав у епској нарацији и романтичној позитури. У њој видимо како се Илија Куч жртвује и намјерно херојски гине, са жељом да оконча свој јуначки и намучени живот. Његови саборци Битке на Новшићу о томе изравно свједоче:

(„...“) видјесмо како се одовуд, од наше стране, издвоји човјек и журну право ка Турцима. То бјеше Или-Куч који је скачући кроз дубоки снијег, са својим црним талаганом, личио на орла што хоће да узлети с равнице. Утолико, негдје из његове близине, запущаше пушке и он паде. Био је рањен у лијеву руку и у обје ноге... К њему потекоше два Турчина — да му уграбе главу, а он им је, држећи десну руку на силаву, само довикнуо:

— Одите, Турци посијеците Или-Куча, који је многе Турке посјекао.

Турци су витлали голим ножевима, али су из руке чувеног хајдука зациктали пет метака и оба непријатеља се свалише у снијег.

Утолико је долетио до њега Марко Миљанов... Пушке су запуцале, и једно од оних зрна које је било управљено на Марка — погодило је Или Куча... Погледао је војводу и заклопио очи, док му је у десној руци још био револвер управљен пут Турака...

Тако погибе Или-Куч.“

У погледу језика којим су ова дјела писана испољавају се велике сличности, али и неке битније разлике. Поповић пише лапидарном реченицом, у којој су мисли стегнуте, језгровите, доведене до нивоа пословица или сасвим кратких формулација. Он користи и арбанашке ријечи, али се ослања највише на језик својих Куча и сусједних брдских племена. Поједини дјелови *Српских хајдука* обилују и живим пјесничким сликама, нарочито уводни њихов дио (*Пусџа је јора и њланина*), у којем има истанчаног лиризма у описима природе. Дучић као најначитанији човјек, писац и научник користио је више језичких идиома, дијалекатски, језик науке, али и рјечнике више других балканских језика, арбанашки, турски, македонски, па и бугарски. У томе је Дучић био свестранији, али некако шири, расплутнији, као што је то био и при организацији епизодних слојева свога дјела. Када Ђукић употребљава језичке варијанте, он најчешће користи дијалектизме за језик својих јунака, а када говори као писац, он користи екавску варијанту српскога језика. Изражајна средства код свих ових писаца, видимо, врло су богата и разноврсна и доприносе интензивнијој комуникацији како са ранијим тако и са данашњим читаоцима.

БИЉЕШКЕ

1) Најкомплетније и најприближније оригиналним војводиним рукописима је оно посљедње, из 2017: Марко Миљанов Поповић, *Цјелокуйна дјела*, издата од стране Фонда за развој Куча, у седам књига, а које су уредили акад. Ненад Вуковић, акад. Радомир В. Ивановић и др Радомир Прелевић. Сви наши цитати о Поповићевом дјелу су из овога издања.

2) Цитирано према занимљивој и доказима веома добро поткријељеној — првој — монографији о Марку Миљанову: Јагош Јовановић, *Марко Миљанов, историјска и књижевна ситуација*, Народна књига, Цетиње, 1952, стр. 63.

3) Марко Миљанов Поповић, *Цјелокуйна дјела, Животи и обичаји Арбанаса*, књ. 3, Фонд за развој Куча „Марко Миљанов“, Подгорица, 2017, стр. 83.

4) У теоријски и историјски најфундиранијој књизи о књижевном дјелу Марка Миљанова (*Поеџика и еџика Марка Миљанова*, Завод за уџбенике и наставна средства — Медеон, Подгорица, 2019) Радомир Ивановић сажео је скоро сва своја истраживања о овоме писцу и пјеснику и модерним методама продирао до саме суштине етике и поетике његовог дјела. У њој је на подједнак начин посвећена пажња и пишчевој прози и поезији.

5) Према свједочењу Блажа Радошева Поповића, блиског рођака Марковог и једног од његових писара, претварање стихова у прозу вршио је Михаило Вукчевић: „Пада у очи, да је др Вукчевић једну партију рукописа Војводиних стихова препричао и доцније штампао прозом, тј. својим ријечима тако је све Војводине стихове штампао у облику прозе. Избјегао је Војводин десетерац и тиме умањио упадљивост Војводине богате поезије.“ О томе видјети књигу: Бане Новаков Ивановић, *Исџина о џоезији Марка Миљанова*, Унирекс, Подгорица, 1996. стр. 297–298.

6) Супруга Стевана Дучића звала се Јована и она је веома заслужна што се роман *Или Куч* њенога мужа уопште појавио из штампе.

7) За афирмацију Марка Миљанова као пјесника, а не само приповједача, свакако је најзаслужнији Бане Новаков Ивановић, који је у својој књизи (*Исџина о џоезији Марка Миљанова*, Унирекс, Никшић, 1996) посебно проучавао његову поезију и документовано инсистирао на Поповићевом ауторству *Посланице сердару Јолу Пилеџићу*. О томе се нарочито говори у првом дијелу ове књиге (до 182. стране), али и у цијелој књизи, која у другом дијелу представља збирку докумената. За нас је ипак неприхватљива његова оцјена да је Поповић „превасходно пјесник, па приповједач и хроничар“ (стр. 167). А сличну судбину, попут Дучићевог *Или Куча*, доживјела је и књига македонског писца Крста Мисиркова (*За македонџкиџе работџи*), која је на полицама библиотеке у Софији лежала необјављена читаве 43 године.

8) Насупрот Трифуну Ђукићу као аутору, темељни истраживач дјела Марка Миљанова, Бане Н. Ивановић, потенцира у својој књизи *Исџина о џоезији Марка Миљанова* да је Марко превасходно пјесник, па тек онда приповједач и хроничар, али та оцјена је тачна само уколико се ради о обиму онога што је Поповић стварао, али не и о квалитету умјетничког текста по којем је постао и остао препознат.

9) Цјелокупну Анкету (питања Валтазара Богишића и одговоре Марка Миљанова и других) зналачки је објавио и прокоментарисао, у оквиру *Цјелокупних дјела* (2017) Марка Миљанова Поповића, проучавалац Радомир Прелевић. Анкетна питања постављана су и сердару Јолу Пилеџићу и другим бројним учесницима.

10) Овдје у првом реду имамо у виду књиге: 1) Живко Ђурковић, *Чојсџиво и анеџдоџа*, Општинска самоуправа заједница културе и научних дјелатности, Никшић, 1879; 2) Јован Чађеновић, *Књижевно стваралашџтво Марка Миљанова*, Научна књига, 1981; 3) Радомир В. Ивановић (*Ретџорика човјечносџи*, Цветник, Нови Сад, Културно-просвјетна заједница Подгорице, Нови Сад–Подгорица, 1993. и друге.

Milorad JEVRIĆ

A COMPARATIVE STUDY OF THE STORY OF MARKO MILJANOV,
STEVAN DUČIĆ'S AND TRIFUN ĐUKIĆ'S NOVELS ABOUT ILIJA KUČ

Summary

The great story *Serbian Hajduks* in the book *Life and Customs of Albanian People* is the main component of Popović's story. It also takes up the bulk of it when it comes to length. Written in a brevilouquent manner, it helped other writers pen their own novels about Ilija Kuč. Unlike Popović's story, Stevan Dučić wrote a sizable novel of about seven hundred pages and thus significantly expanded the chronotop of the original piece. After that came the novel of Trifun Đukić, which contained the same themes but was also shorter than that of Dučić, and far more artistically complete. Popović's story is the smallest in size, Dučić's work is the largest, and Đukić's novel is the most adequately proportioned in all important elements for this kind of work of art. This all showcases that Marko Miljanov had his followers, which is another direct (and indirect) piece of evidence in favor of his greatness and significance.

Key words: anecdote, story, novel, literary triad, related works, literary genology, followers, comparatistics